

Mats Parner

Arthur Koestler och Moskvaprocesserna

[se även (av Parner): [För spionage finns inget annat straff än galgen...](#)]

Jag erkänner mig inte skyldig. Jag är inte trotskist. Jag har aldrig varit medlem i ”Höger- och trotskist-blocket”, vars existens jag över huvud taget inte kände till. Inte heller har jag begått en enda av alla de nidingsdåd som läggs mig personligen till last. Minst av allt är jag skyldig till samverkan med det tyska spionaget.

De citerade orden är Nikolaj Krestinskijs. Han tillhörde bolsjevikpartiets äldre garde, ingick redan 1919 i Lenins politbyrå och vittnade om sin heder och oförvitlighet på det sätt som nyss redovisats, och han gjorde så onsdagen den 2 mars år 1938 i den välfyllda Oktobersalen i Fackföreningarnas hus. Där stod han själv och ytterligare tjugo olycksbröder åtalade för hela serier av uppiktade brott. Den tredje och sista av de stora Moskvarättegångarna hade påbörjats just denna onsdag.

Det sensationella var att Krestinskij varken följde regianvisningarna eller det givna handlingsmönstret. Han skulle ju erkänna, bittert ångra sina felsteg, kräla i stoftet och rulla sig i tjära och fjäder enligt den modell som etablerats i de två tidigare skådeprocesserna, 1936 och 1937, och i praktiken redan under 30-talets inledande år. Det gjorde han också – men först efter 24 timmar den 3 mars. Då lät det så här från samme Nikolaj K:

I går hade jag inte kraft att inför offentligheten medge att jag oavbrutet har fört en trotskistisk kamp mot sovjetmakten. Jag ber domstolen observera att jag i dag fullt ut erkänner mig skyldig till de svåra anklagelser som reses mot mig och förklarar mig tillfullo ansvarig för mitt förräderi.

Obestriddigt är att Krestinskij svängde 180 grader från den ena dagen till nästa. Den utlösande orsaken må vara höljd i dunkel, men det är ingen hemlighet att tortyr, hot mot vänner, familjemedlemmar och andra åtalade samt bedrägliga löften om amnesti ingick i den vapenarsenal som Moskvaprocessernas bödlar vanemässigt använde sig av. Vi kan därför vara förvissade om att en man som flagrant bröt mot vett och etikett inför domstolen inte tilläts sova lugnt och fridfullt under kommande natt.

Den tredje Moskvarättegången varade i tolv dagar, ådrog sig större internationell uppmärksamhet än de bägge tidigare och måste betecknas som den mest spektakulära av de tre. Nästan idel celebriteter hade trätt inför skranket: förutom Krestinskij märktes Nikolaj Bucharin och Alexej Rykov, två välkända trotjänare från 1917, vidare NKVD-chefen Genrich Jagoda, diplomaten Christian Rakovskij och en rad före detta folkkommissarier. Alla 21 påstods tillhöra den sammansvärjning som officiellt gets namnet ”Högerns och trotskisternas antisovjetiska block”, och de anklagades för terror, spionage, fosterlands-förräderi, planmässig skadegörelse, mord, samröre med främmande spionagenturer och regelbundna försök att underminera Sovjetunionens stridskrafter, kort sagt mycket grova och skrupelfria brott.

Rollen som processens huvudrollsinnehavare axlades av Nikolaj Bucharin, framstående teoretiker och en gång av Lenin utnämnd till ”hela partiets favorit”.

Bucharins avskedsord i Oktobersalen är lindrigt uttryckt anmärkningsvärda. Å ena sidan betonade han att ”kampens nakna logik” utgjorde en av de faktorer ”som drev oss samman svurna till en illaluktande illegalitet, en illegalitet som under processens gång avslöjats i all sin ömklighet”. Men denna kampens nakna logik, fortsatte han, bar inte ensam ansvaret och förklarade inte allt – ty den ”åtföljdes av idéns urartning, av psykologins urartning och slutligen av vår urartning som människor”.

Så uttalar sig ingen medveten konspiratör och förhärdad brottsling. Så yttrar sig däremot en människa som har resignerat och/eller är utsatt för stark yttre press...

Å andra sidan framhöll Bucharin att han bara påtog sig ett rent generellt ansvar för det ”antisovjetiska blockets” nidingsdåd men att han personligen inte överskridit legalitetens gränser. I så måtto var hans skuld blott objektiv och inte subjektiv (en distinktion som jag återkommer till). Han påstod sig inte ens känna vissa av sammansvärjningens medlemmar.

Här kan intressanta påpekanden göras:

Själv har jag i flera decennier frågat mig, varför de sammanlagt 54 åtalade i de tre Moskva-processerna undantagslöst erkände de fiktiva och illusoriska brott som de anklagades för. I dag tror jag mig veta att den frågeställningen är missvisande: det handlade aldrig om erkännanden utan om kapitulation, själv-uppgivelse och undergivenhet och, som redan sagts, om att kräla i stoftet och falla till föga. Krestinskij och Bucharin är goda exempel. Även Radek och Boguslavski excellerade i självplågeri. Georgij Pjatakov – ställföreträdande folkkommissarie för tung industri och dömd till döden i Moskvarättegång nummer två – formulerade i sin tur sitt ”erkännande” på följande makabra sätt:

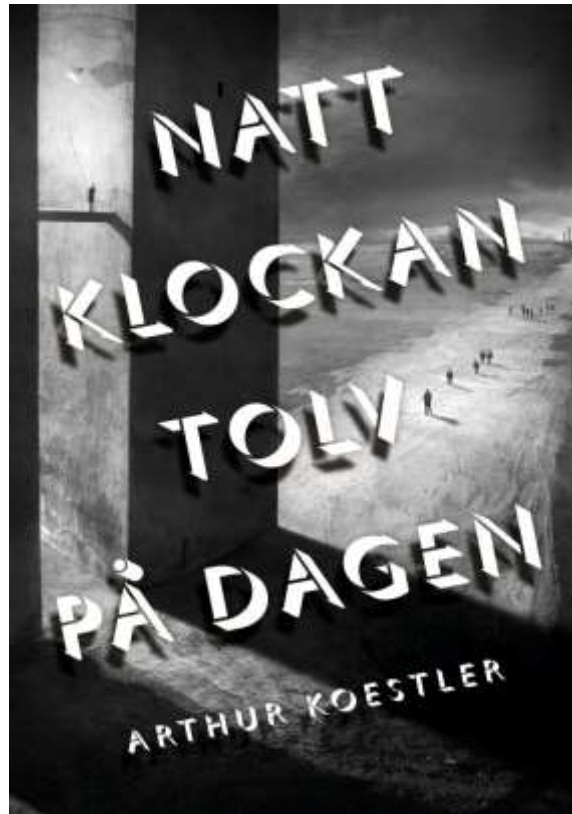
Om några få timmar ska ni fälla er dom över oss. Här står jag inför er i smuts, nertryckt av mina egna brott, själv skulden till att jag nu berövats allt, att jag förlorat mitt parti, att jag icke längre har vänner, att jag har förlorat min familj, att jag har förlorat mig själv.

Bekännelserna i de tre skådeprocesserna handlade genomgående om att böja knä och underkasta sig domstolens diktat. Man kan säga att de åtalade agerade som ångerfulla och skamsna högstadieelever, som av skolans koleriske rektor – chefsåklagare Andrej Vysjinskij – ertappats med skolk och oborstade skor, trots att de inte missat en enda lektion och städse vårdat sina fotbeklädnader med idel kärlek.

Men om nu detta stämmer, vilket det rimligtvis gör, så inställer sig frågan *varför* de åtalade uppträdde som de gjorde (med Krestinskij's vittnesmål den 2 mars som det enda remarkabla undantaget). För att kunna besvara den frågan läste jag i april 2023, förutom mycket annat, Arthur Koestlers kända roman *Natt klockan 12 på dagen* i A & K:s utgåva från 1974 för tredje gången i mitt liv.

Koestlers arbete skildrar direkt och oförmedlat 1930-talets processer i Moskva, och boken påbörjades redan i oktober 1938. Berättelsens centralgestalt är den ca 50-åriga tidigare folkkommissarien Nicolas Rubasjov, som är inspärrad, förmodligen i det beryktade Lubjankafängelset, i avvaktan på rättegång. Dag och natt utsätts Rubasjov för plågsamma och utmattande förhör av en kollektion gorillaliknande neanderthalare med deformerat känsloregister.

Det brukar sägas att romanens Nicolas Rubasjov och verklighetens Nikolaj Bucharin faktiskt är en och densamme eller i vart fall nära besläktade. Koestler bedyrar själv i en inledande not att personagerna i hans bok är uppbyggda och att huvudrollsinnehavaren i princip är en syntes av de män som offrades i Moskvarättegångarna. Inför domstolen sade den reellt existerande Bucharin att han i fångelset hade omvärderat hela sitt liv och till slut frågat sig *för vad* han egentligen dör, när han nu måste dö. ”Då såg jag plötsligt”, fortsatte han i rättsalen, ”med skakande tydlighet framför mig en absolut svart tomhet. Det finns ingenting man måste dö för, ifall man dör utan att ha ångrat sig. Precis den omständigheten fick mig att falla på knä för partiet och för landet”.

2014 års upplaga

Rubasjov säger nästan identiskt detsamma, då han ställd inför sina domare yttrar sig för sista gången i livet:

Om jag frågar mig för vad jag ska dö, så ställs jag inför en absolut tomhet. Ty det finns ingenting som man kan dö för, om man inte har försonats med Partiet och rörelsen. Därför böjer jag knä, på tröskeln till min sista timme, för landet, för massorna och för hela folket. De politiska maskeraderna, debattens och sammansvärjningarnas gyckelspel är förbi.

Ju mer jag läser desto klarare står det för mig att det Parti (Koestler använder genomgående versalt P) som Rubasjov och Bucharin och den sistnämndes olycksbröder dyrkar, avgudar och faller på knä inför inte är ett politiskt parti i gängse mening, utan i realiteten en kyrka, ett trossamfund eller en tungrodd byråkratisk apparat – troligen en kombination av allt detta.

Under sin isolerade vistelse i fångenskapen tänker Rubasjov i exakt dessa banor, och han konstaterar lidelsefritt att ”de filosoferande kongressernas era nu är förbi”. I stället ”har den revolutionära teorin i sovjetstaten stelnat till en dogmatisk kult med en förenklad och lättfattlig katekes och med Nummer 1 /dvs Josef Stalin/ som mässande överstepräst”.

Ja, Lenins Bolsjevikparti föddes i själva verket som en fraktion inom socialdemokratien vid förra seklets början, men 1921 bannlystes allt vad fraktioner heter. Kort därefter infördes i partileden den märkliga praxis som benämns ’självkritik’ och som medförde att de parti-an slutna som inte delade majoritetens åsikt i en viss fråga beordrades att idka just självkritik för att, därigenom, återföras till den rätta vägen. ”Bekännelserna” i Moskvarättegångarna innebar här ytterligare ett steg i tangentens riktning. Det går en rät linje från 1921 års fraktionsförbud till skenprocessernas erkännanden via självkritiken. Formliga orgier i självkritik kunde avlyssnas i Oktobersalen till många åhörare oförställda häpnad.

Före 1917 och därefter i ytterligare några år var debatter och meningsutbyten jämförelsevis fria inom bolsjevikpartiet, men tumskrubarna kom sedan att, pö om pö, dras åt. Det som

skulle vara en levande marxism hade vid 30-talets början förvandlats till ett grinande monster, där minsta avvikelser från den fastslagna partilinjen uppfattades som en kontrarevolutionär förbrytelse. Koestler tillhandahåller flera roande (men samtidigt tragiska) exempel på det konspirativa och dogmatiska tänkande som med åren blev allt vanligare, bland annat följande exempel:

För en kort tid sedan blev vår ledande jordbruksexpert B skjuten tillsammans med 30 av sina främsta medarbetare, eftersom han ansåg att konstgödsel av salpeter var bättre än pottaska. Nr 1 /Stalin som sagt.../ gillar enbart pottaska. Därför måste B och hans 30 medhjälpare likvideras som sabotörer. I ett nationellt och centraliserat jordbruk är frågan om salpeter eller pottaska av enorm betydelse. Den kan faktiskt avgöra nästa krig. Ifall Nr 1 har rätt kommer historien att ge honom absolution, och dödandet av de 31 människorna blir en ren bagatell. Men om han har fel...

En dominerande tankefigur inom bolsjevikernas led blev efterhand att det i snart sagt *varenda enskild fråga* existerade en och endast en korrekt – ”marxist-leninistisk” – uppfattning, medan samtliga andra synsätt utgallrades som kontrarevolutionära. Pottaska kvalade in som revolutionärt, salpeter däremot som kontrarevolutionärt. Och så vidare.

Det heter ofta att den epok som i Sovjetunionen går under beteckningen *Den stora terrorn* i praktiken inleddes med det plötsliga mordet på Sergej Kirov lördagen den 1 december 1934. Jag är benägen att instämma. Som ordförande i kommunistpartiets Leningrad-avdelning tillhörde Kirov partiets edsvurna och sågs av de flesta som nummer två efter Stalin. Nidingsdådet fick dramatiska följder. Banemannen, som hette Nikolajev och hade tillhört ungdomsförbundet, greps och avrättades tämligen omgående.

Redan i januari 1935, blott ett par veckor efter Kirovs död, erkände Grigorij Zinovjev och Lev Kamenev att de var moraliskt ansvariga för dådet. Zinovjev och Kamenev ingick i den absoluta noblessen; redan 1903 blev de partimedlemmar vid 20 års ålder, samarbetade i decennier med Lenin och hade i många år betydelsefulla uppdrag i stat och i parti – men åtalades i den första av Moskvaprocesserna i augusti 1936, bland annat för mordet på Kirov och försök att ånyo installera kapitalismen. De befanns skyldiga och dömdes tillsammans med sina fjorton medåtalade till döden. Om det var de inte ensamma. I hela serier av mindre rättegångar förklarades tidigare Zinovjev-anhängare, forna vitgardister och tolv högre tjänstemän i Leningrads hemliga polis (GPU) skyldiga till mordet. Redan i december 1934 uppgav man på officiöst håll, föga överraskande, att Lev Trotskij i sin frånvaro var den som bar det yttersta ansvaret som anstiftare och beställare av mordet. Summa summarum torde inemot 200 individer ha fått plikta med sina liv under åren 1934–38 för de skott som Nikolajev avlossade.

Som vi sett tog såväl Bucharin och Zinovjev som Kamenev på sig en moralisk eller en objektiv skuld för olikartade men uppiktade brott. Också Radek gjorde så. Det betyder, såvitt jag förstår, inget annat än att de i sin egenskap av ledande politiker inte ville fränkänna sig ansvar för de existerande avigsidorna i samhället. Man kan på motsvarande vis påstå att Sveriges nuvarande regering, liksom även vår förra, har ett moraliskt, objektivt och övergripande ansvar för gängskjutningarna och sprängningarna i riket. Men det betyder inte att Ulf Kristersson eller Magdalena Andersson ska dömas till livstids fängelse för dessa brott. Synsättet var ett annat i 30-talets sovjetstat.

Koestler talar här om ”den egendomliga och förvridna plikt-känsla” som bemäktigade sig kommunister ur det äldre gardet. Den sista tjänst de kunde göra sitt parti var att erkänna alla de fiktiva brott som de anklagades för. Till saken hör att bara de fogliga, medgörliga och undfallande ”brottslingarna” ställdes inför rätta. De som förkastade spelreglerna, och som antalsmässigt var mångdubbelt fler, blev föremål för administrativa initiativ och sändes i döden, alternativt till lägren, utan att behöva ta omvägen över Fackförningarnas hus.

Jag har länge föreställt mig att det finns uppenbara paralleller mellan Sovjetunionen under 1930-talet och det samhällseliga experiment som bar namnet ”Demokratiska Kampuchea” åren 1975–78 och som ledde till att minst 1 000 000 oskyldiga miste livet under röda khmerernas välde. Uppseendeväckande många i det kampuchianska ledarskiktet hade utbildat sig i Paris under 1950- och 60-talen och erhöll där sin politiska skolning i den marxistiska samtalsgrupp som blivande utrikesministern Ieng Sary hade grundat. Den marxism som togfördes i dessa samtal innehöll typiskt deterministiska komponenter av omisskännligt stalinistiskt slag: man trodde att historien har en bestämd riktning med kommunismen som slutstation och med feodalism och kapitalism som etappmål på vägen. ”Var och en som sticker in en hand eller fot i *historiens hjul* riskerar att få dem avslagna”, deklarerade en trosvis Pol Pot.

”Han trodde att *historiens hjul* gick på skenor utlagda enligt ett ofelbart system av den ofelbare Nr 1”, heter det om en av Rubasjovs medfångar i Koestlers roman. På ett annat ställe i samma bok avger en ung Rubasjov själv denna beaktelse: ”Historien känner ingen tvekan men heller inga skrupler. Sakta och ofelbart flyter den mot sin bestämmelse. Vid varje krök av sitt lopp lämnar den slammet som den fört med sig och de drucknades kroppar. Historien vet sin väg. Den gör inga misstag. De som inte fullt och fast tror på historien har inget att skaffa i Partiets led. Partiet kan aldrig missta sig.”

Det hör till bilden att Koestler skrev in sig i KPD – dvs i Tysklands Kommunistiska Parti – torsdagen den 31 december 1931 och rev sitt medlemskort först på våren 1938. Kort därefter påbörjade han arbetet med *Natt klockan 12 på dagen* och kände personligen några av de åtalade i Moskva-processerna. Hans kritik mot den s k marxismen-leninismen, som alldeles riktigt är ”en dogmatisk kult med en förenklad och lättfattlig katekes och med Stalin som mässande överstepräst”, är djupgående, medkännande och precis. Sina erfarenheter ifrån tiden i KPD redovisade han senare i *The God that Failed* (1950), som på svenska har titeln *Vi trodde på kommunismen*.¹

Det faktum att det än i dag finns människor som tar Moskvarättegångarna för äkta vara är ungefär lika besynnerligt som det är sorgligt och hjärtslitande.

Lästips

Allmänt om Moskvarättegångarna:

Kentth-Åke Andersson: [Om Moskvarättegångarna](#)

[Arthur Koestler om sin brytning med stalinismen och boken *Natt klockan tolv på dagen*](#). Utdrag ur Koestlers självbiografi.

Mats Parner: [I sju magra år vaktade Jakob Labans får ...](#) Om Koestler

Vadim Rogovin: [Förberedelserna inför den tredje skenrättegången](#)

Dokument:

[Protokoll från 1938 års Moskva-rättegång](#). Förkortat stenografiskt referat. OBS Här kompletterat med de delar av utfrågningarna av Krestinskij som inte ingick i det svenska förkortade protokollet (se **rödmarkerade avsnitt** på s. 19-20, 26-29 och 33)

Om Bucharin:

[Bucharins tre ansikten](#), tre olika versioner av Bucharins ”brott”.

[Bucharins sista strid](#). Om den tredje Moskvarättegången och dess förspel.

Roy Medvedev: [Bucharins sista år](#) och [Mordet på Bucharin](#).

¹ Den finns i sin helhet på Marxistarkivet: [Vi trodde på kommunismen](#).